

УДК: 159.9

orcid.org/0000-0002-1836-529X

dx.doi.org/10.5281/zenodo.60196

Ю.І. Юріна
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ФЕНОМЕН УСТАНОВКИ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

У статті подано аналіз поняття установки, надано її характеристику: описано її ознаки, функції, відмінності від атитюду. Доведено, зв'язок установки з поведінкою людини. Розкрито зміст «установки» у психологічній термінології. Показано положення основних психологічних концепцій установки. Визначено установку як стан неусвідомлюваної готовності індивіда до діяльності.

Ключові слова: установка, атитюд, фіксована установка, діяльність, поведінка.

Ю.И. Юрина

ФЕНОМЕН УСТАНОВКИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ

В статье представлен анализ понятия установки, приведена ее характеристика, описаны ее признаки, функции, отличия от аттитюда. Доказана связь установки с поведением человека. Раскрыто содержание понятия «установка» в психологической терминологии. Проанализированы основные психологических концепций установки. Определено, что установка является состоянием неосознаваемой готовности индивида к деятельности.

Ключевые слова: установка, аттитюды, фиксированная установка, деятельность, поведение.

Yu.I. Yurina

THE PHENOMENON OF MINDSET IN PSYCHOLOGICAL THEORIES

The article presents the analysis of the concept of mindset, its characteristic: it describes the features, functions, differences from attitude. It proved the connection of mindset and human behavior. The content of "mindset" was described in psychological terms. The position of the basic psychological concepts of mindset was shown. It was determined that mindset is an unconscious state of readiness to the activity.

Keywords: mindset, attitudes, fixed mindset, activity, behavior.

Міра наукової розробки проблеми. Вивченням особистості з позицій теорії установки займались психологи наукової школи Д. Узнадзе: Ш. Надірашвілі, В. Норакідзе, О. Прангішвілі, Н. Сарджвеладзе, Г. Цінцадзе, Ш. Чхартишвілі, А. Шерозія, П.П. Горностай. Соціальним установкам присвячені праці В. Алексеевой, Б. Ананьева, Г. Андреевой,

Л. Анциферової, М. Бахтіна, С. Бубнової, А. Здравомислова, Д. Леонтєва, В. Петровського, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе, В. Ядова. Соціально-психологічним установкам (атитюддам) присвячені праці Е. Катца П. Лазарсфельд, Р. Мертона, Г. Олпорта, К. Ховланда, Д. Штальберга. Проблематику валеоустановки висвітлено О. Васильєвою, Ф. Філатовим, Т. Хомуленко.

Виклад матеріалу дослідження. У вітчизняній психології піонером дослідження установки можна назвати Д. Узнадзе, який визначає її як цілісний стан суб'єкта, стан готовності до певної активності, стан, обумовлений двома факторами: потребою суб'єкта та об'єктивною ситуацією, в якій він знаходиться. Установка – це неусвідомлювана готовність людини діяти в певній ситуації певним чином. Це цілісний, несвідомий і недиференційований стан, що виникає при зіткненні потреби людини із ситуацією її задоволення. На думку Д. Узнадзе, установка передує діяльності, одночасно готуючи суб'єкта до неї [1].

Установку розглядають і в контексті феномена ілюзії, обумовленої фіксованою установкою, і в якості одного з центральних психологічних понять, і, як образ «потребового майбутнього» або як «акцептор дії» [8]. Окрім зазначеного, установку розглядають як позу, очікування, намір, сенсорну, моторну або нервову установку, як установку свідомості, предиспозицію, квазіпотребу, як цільову, ригідну або задану установку, і, нарешті, як інформаційну модель, вірогідне прогнозування, антиципацію, валентність, домінанту.

Серед психологічних понять, тотожних або схожих за змістом на установку, розрізняють наступні: *ідеологія* як світогляд, основні переконання та оцінки, характерні для певної соціальної групи; *ідейна позиція* як основна установка по відношенню до чогось; *менталітет* як характерний для певної особистості або групи спосіб мислення або тип почуттів; *образ* як створена особистістю ментальна картина іншої людини, групи, предмета або явища; *переконання* як впевненість у чомусь, думка, підкріплена досвідом; *погляди* як типові думки та переконання на певну тематику, у результаті яких виникають установки; вид роздумів, тип сприйняття та світосприйняття; як переконаність у правильності чогось; *позиція (точка зору)* як спосіб сприйняття та оцінки ситуації; *принищення* як значення, що надається предмету, на який звертається увага, однак знання та уявлення про нього відсутні; *розуміння* як усвідомлення чогось у процесі міркування, когнітивний аспект установки; *світогляд* як спосіб сприйняття навколишнього світу, розуміння природи та сутності людей; *ставлення* як думки, поведінка, вчинки, які формуються через установки і проявляються однаково, у вигляді звичок; оцінка як прийняття або неприйняття певної ідеї, ситуації, людини тощо; *упередження* як необ'єктивний, здебі-

льшого негативний, погляд, що може формуватись під впливом ворожих почуттів передчасно, без розгляду фактів; *уявлення* як обрах дійсності, що виникає у свідомості [5].

Крос-лінгвістичний аналіз поняття установки дозволяє стверджувати, що «установка» в англійській мові представлена різними словами в залежності від контексту ситуації: як «set» у випадку нестійкої установки, або як «attitude» як стійка установка, останнім часом ля визначення стійких установок у зарубіжній, зокрема американській, психології використовується слово «mindset». У німецькій мові існує лише єдиний термін для визначення установки – «Einstellung», однак це слово має ще декілька значень. В українській психологічній термінології слово «установка» іноді замінюється словами «настанова» та «настановлення», однак близькість двох останніх понять за значенням до «директиви», «розпорядження», на нашу думку, обмежує поле їх використання у психологічній науці.

Поняття установки виникло в межах експериментальної психології. Починаючи з М. Ланге у психології було показано, що у результаті багаторазового повторення одних і тих же дій у людини виробляється певна схильність, або готовність до сприйняття і реагування на конкретну зовнішню ситуацію. Г. Еббінгаузом було співвіднесено установку з психологічним станом індивіда, що виникає в процесі звичного вчинення дій. К.-Г. Юнг під установкою мав на увазі готовність психіки діяти або реагувати у відомому напрямку. Така готовність, на думку К.-Г. Юнга, є важливою саме в плані розкриття складних душевних явищ, психічних станів людини, під впливом яких виробляються певні типи поведінки [4].

Розглядаючи проблему установки, К.-Г. Юнг прагнув врахувати як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори, що утворюють схильність чи готовність людини до здійснення конкретної діяльності чи її окремих актів. До факторів, які обумовлюють виникнення установки, автором було віднесено вроджені властивості людини, якості, набуті в процесі виховання, вплив соціального оточення і зовнішнього середовища, індивідуально-особистісні переконання та колективні уявлення. Поряд із загальною установкою, К.-Г. Юнг виділяє про екстравертовані (зовнішні) та інтровертовані (внутрішні) установки, які є характеристиками екстравертованих та інтровертованих типів особистості: типова установка особистості обумовлює поведінку, яка регулюється переважно зовнішніми об'єктами її інтересів, або залежить від її внутрішньої, суб'єктивної схильності [4].

К.-Г. Юнгом було визначено чотири важливих аспекти, які мають безпосереднє відношення до розуміння і розкриття психологічної природи особистості та місця установки у її характеристиці:

1) поняття установки органічно входить в стрижень теоретичних концепцій «аналітичної психології»: через призму установки К.-Г. Юнг

намагається пояснити природу несвідомого, взаємодію між свідомістю та несвідомим, мотиваційну структуру поведінки людини, психологічні типи особистості, рівні організації психіки тощо;

2) за допомогою установки пояснюються і феномени культурного життя людини: творча діяльність співвідноситься з внутрішньою установкою, що має «творчий» характер, релігія розуміється як специфічна психологічна установка, особливого роду пристосування до внутрішнього і зовнішнього світу;

3) з введенням поняття «установка» К.-Г. Юнг спробував розширити горизонт бачення дійсних причин детермінації людської психіки: на відміну від класичного психоаналізу, де причинне пояснення спрямованості протікання і функціонування внутрішньопсихічних процесів здійснювалося за допомогою несвідомого, в «аналітичній психології» через поняття установки відкривалася можливість для розгляду взаємозв'язків між об'єктивними, зовнішніми умовами і суб'єктивними, внутрішніми схильностями людини; не виключаючи внутрішню схильність до спрямованої дії людини, К.-Г. Юнг акцентує увагу і на зовнішній ситуації, яка визначає готовність психіки діяти або реагувати у відомому напрямку;

4) поняття установки в трактуванні К.-Г. Юнга дійсно передбачало врахування та розгляд як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників детермінації людської психіки [4].

В американській психології поняття установки розглядалось у концепціях вивчення атитюдів (Г. Алмонд, С. Верба [14]), які близькі за психологічним змістом поняттю установки, оскільки ключовим словом в його визначенні також є «готовність». О. Асмолов, згадуючи Г. Олпорта, об'єднує різні визначення атитюду, сформульовані до того часу соціальними психологами, і надає інтерпретацію його як «стану свідомості та нервової системи, що виражає готовність, є організованим на основі попереднього досвіду; атитюд надає направляючий і динамічний вплив на реакції індивіда щодо всіх об'єктів, до яких він має відношення» [1]. Серед відмінностей установки та атитюду слід зазначити, що при вивченні атитюду головна увага приділяється його функціям в соціальних стосунках і соціальній поведінці людей, то установка досліджується в загальній психології, перш за все, з точки зору її ролі і місця в структурі психіки [2]. Атитюд найчастіше розглядається як явище свідомості, яке виражається в мові, у вербальній поведінці [12], а установка, як показано зокрема в роботах Д. Узнадзе, має неусвідомлений характер. У російськомовній літературі англійський термін «атитюд» найчастіше не переводиться або ж виражається поняттям «соціальна установка» [2].

Якщо представники Вюрцбургської школи мислення визначали установку як стан, що знаходиться на порозі свідомого і несвідомого і в ре-

зультаті установка отримала своє визначення як така, що спрямовує протікання психічних процесів, З. Фрейд зараховував установку до несвідомого, то у грузинській психологічній школі Д. Узнадзе було введено поняття підпсихічного, первинної установки, що визначається як цілісне відображення, яке може зумовити споглядалне або дійсне відображення. Воно полягає в готовності суб'єкта до того, щоб в ньому проявилися ті акти, які забезпечують адекватне ситуації відображення (так зване установче відображення).

Окрім первинної установки виділяють фіксовану установку, яку визначають як: 1) позасвідомий психічний процес, який надає вирішальний вплив на перебіг свідомої психіки; 2) те, що представляє тенденцію до певних змістів свідомості; 3) цілісну спрямованість суб'єкта на певну активність; 4) початкову реакцію суб'єкта на вплив ситуації; 5) цілісну модифікацію особистості.

Ш. Чхартішвілі стверджує, що установка поведінки прагне прийняти структуру об'єктивно даної ситуації з тим, щоб бути в змозі на її основі здійснити відповідну цій ситуації поведінку, а фіксована установка сама нав'язує свою структуру того відрізка об'єктивної дійсності, стосовно якої вона приводиться в дію. Фіксована установка виробляє тільки асиміляцію, а установка здійснює і акомодативну дію, тому іноді говорять про включеність фіксованою установки в установку [11].

Характеризуючи установку, Д. Узнадзе підкреслював, що при наявності потреб і відповідної ситуації організм звертається до цілеспрямованої діяльності, яка зароджується в формі установки. Активована установка не згодом не зникає, а зберігає в собі готовність актуалізуватися, лише вступають в силу відповідні умови. Готовність залежить від міцності фіксації установки, яка вимірюється числом настановних повторів. Не існує жодної значної сфери відносини суб'єкта до дійсності, в якій участь установки було б зовсім виключено. До ознак установки відносять такі:

1) вона визначає собою стан, який створюється в кожному конкретному випадку на основі взаємозв'язку потреби і ситуації;

2) вона відображає в собі всі зовнішні і внутрішні чинники, які забезпечують реалізацію поведінки (рухливість);

3) тенденцію переходу в активність вносить в установку потреба (динамічність);

4) вона завжди є станом самого суб'єкта поведінки (цілісна природа);

5) вона є перехідним станом, після її реалізації завжди виникає інша установка;

6) вона визначає весь хід перебігу свідомості і сама не стає предметом його безпосереднього споглядання.

Установка визначається як цілісний стан суб'єкта, як властивість, що дає можливість експериментального вивчення особистості [10]. За визначенням Ю. Куля та Ю. Мартенса, установка – це базовий висновок, зроблені на основі спостережуваних та повторюваних моделей поведінки людини; це сталі системи позитивних та негативних оцінок, почуттів, стимулів до діяльності по відношенню до об'єктів, людей, груп [3; 14; 16]. Установки характеризуються, тим що: 1) впливають на наші почуття, відчуття та вчинки; 2) є відносно сталими; 3) «ціннісно-орієнтовані» або «афективні», вони впливають на те, як ми оцінюємо все те, що оточує людину; 4) відрізняються у конкретних людей, груп, культур; 5) виступають як гіпотетичні конструкти – про їх наявність та зміст можна говорити, виходячи зі сталої поведінки людини.

У Д. Штальберга і Д. Фрея установка – це психологічна тенденція, за допомогою якої оцінюються об'єкти реальності з певною мірою симпатії чи неприязні, заохочення або несхвалення [13].

А. Прангвішвілі стверджує, що установка і направляє і спонукає поведінку, а Г. Олпорт розділяє ці функції. На його думку, мотиваційні установки спонукають індивіда, а інструментальні – спрямовують. Окрім зазначених функцій доцільно визначити наступні:

1. адаптивна – напрям діяльності на об'єкт, що задовольняє потреби індивіда;
2. пізнавальна – надання спрощених вказівок щодо способу поведінки по відношенню до якого-небудь політичного об'єкту;
3. саморегуляції – виступає як засіб звільнення індивіда від внутрішньої напруги, вираження себе як особистості;
4. захисна – сприяє вирішенню внутрішніх конфліктів особистості [6].

Установки, за Д. Штальбергом та Д. Фреєм, мають наступні функції:

1) функція его-захисту – механізм дії установки, подібний до дії захистів раціоналізації та проєкції; установка захищає від негативних емоцій по відношенню до себе або власної соціальної групи через виникнення цих емоцій по відношенню до інших груп;

2) ціннісно-експресивна функція самореалізації пояснює прагнення особистості виражати установки, які відбивають їх власні цінності або уявлення про себе;

3) інструментальна функція – установки допомагають досягати бажаних цілей та уникати небажаних, вираження установок само по собі може виступати нагородою чи покаранням;

4) пізнавальна функція – установки організують та структурують хаотичний світ особистості, дозволяють розпізнавати та класифікувати інформацію, що постійно поступає [13].

За твердженням Д. Узнадзе установка може бути зафіксована, стати хронічною властивістю індивіда, перейти в латентний стан відповідно ситуації. Індивід стає легко збудливим в напрямку подібної установки, а виражається це в готовності повторної актуалізації при повторенні необхідних умов. Установка не тільки з'являється у людини в зв'язку з пережитим досвідом, але і може передаватися у спадок і виступати в ролі тригера поведінки без відповідного попереднього досвіду конкретного індивіда. Д. Узнадзе на противагу позиції З. Фрейда стверджував, що переживання існує не тільки у вигляді конкретного змісту свідомості, а й у вигляді установки. І коли зміст зникає, залишається установка (комплекс у З. Фрейда), яка є феноменом, керуючим поведінковою стратегією суб'єкта і його асоціаціями.

О. Асмоловим [1] здійснено систематизацію установок, відповідно до якої автором виділяються безпосередні установки, тобто установки практичної поведінки, до яких відносяться індивідуальні установки, що виникають в процесі власної діяльності людини в плані об'єктивації, і, опосередковані, до яких відносяться установки, опосередковані чужим об'єктивуванням у вигляді готових формул, які є наслідком виховання і навчання. Слід зазначити, що суть об'єктивації полягає в тому, що коли людина стикається з яким-небудь ускладненням, то вона замість того, щоб продовжити активність в тому ж напрямку припиняє її для того, щоб отримати можливість зосередитися на аналізі труднощів.

У контексті взаємозв'язку діяльності та установки О. Асмолов пропонує ієрархічну класифікацію установок [1]. Провідним рівнем є смислова установка як вираз особистісного сенсу у вигляді готовності до цілеспрямованої діяльності, яка надає їй стійкий і стабільний характер. Смислові установки можуть бути усвідомлюваними і не усвідомлюваними суб'єктом. Особливістю їх є те, що вони об'єднують загальну спрямованість діяльності в цілому і є орієнтиром для установок нижчих рівнів.

Наступний рівень – цільова установка як готовність суб'єкта здійснити поведінку відповідно до мети, яка розглядалась у Вюрцбургській школі К. Марбе і О. Кюльпе, а також у динамічній теорії К. Левіна [1]. Її відрізняє сильний вплив на вибірковість сприйняття. А. Прангвішвілі підкреслює тотожність мети і установки, але О. Асмолов і Ф. Бассін не вважають установку і майбутній результат тотожними поняттями, підкреслюючи, що установка виступає як позначення специфічної ролі усвідомлюваного образу мети [1;7]. За О. Лурією, самостійність цільової установки проявляється в інертності програми. Цільова установка проявляє себе в тих випадках, де на шляху протікання дії виникають перешкоди [4].

Нижній щабель – операційна установка як готовність до здійснення певного способу дії, що спирається на минулий досвід поведінки. Ієрархі-

чна структура установки, що складається зі смислових, цільових і операціональних установок, є утворенням, яке охоплює всі сфери поведінки людини. Отже, установка впливає на стратегію поведінки.

Таким чином, у концепції О. Асмолова, установка має складну ієрархічну структуру і виконує спрямовуючу і регулюючу поведінку функцію, володіє динамічністю і здатністю до взаємопереходу на різні рівні, має фонові властивості (установча диспозиція) і актуальний характер (тригер поведінки).

Висновки. Починаючи з експериментальної психології кінця 19 століття, психоаналізу та психодинамічної теорії і завершуючи сучасними дослідженнями, установка розглядалась у контексті феномену, що обумовлює перебіг діяльності, як фактор поведінки людини. Установка має розглядатись як неусвідомлена готовність людини до діяльності. Це цілісний, несвідомий, динамічний, недиференційований, однак ієрархізований стан, що виникає при зіткненні потреби людини із ситуацією її задоволення. Установки спонукають індивіда, спрямовують його діяльність та відображають цінності, пристосовують до ситуації та захищають психіку, відповідають за саморегуляцію діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Асмолов А.Г. По ту сторону сознания; методологические проблемы неклассической психологии / А.Г. Асмолов. — М.: Смысл, 2002. — 480 с.
- 2.Белинская Е.П. Социальная психология личности / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. — М., 2001. — 301 с.
- 3.Кузнецов М.А. Чувство, установка и эмоциональная память / М.А. Кузнецов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2011. — № 981. — С. 120-124.
- 4.Лейбин В.М. Психоанализ та философия неопрейдизма / В.М. Лейбин. — М.: Политиздат. — 246 с.
- 5.Лурия А.Р. Установка и внимание /А.Р. Лурия. Лекции по общей психологии. — СПб.: Питер, 2004. — С. 178-181.
- 6.Мартенс Й.-У. Искусство управлять своей жизнью: распознавание, влияние и изменение установок. — Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2013. — 208 с.
- 7.Прангишвили А.С. Исследования по психологии установки. — Тбилиси, Мецниереба, 1967. — 123 с.
- 8.Прангишвили А.С. Установка как неосознаваемая основа психического отражения / А.С. Прангишвили // Бессознательное. Природа, функции, методы исследования. Т. 4 / Под ред. А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. — Тбилиси: Мецниереба, 1985. — С. 16-23.
- 9.Пушкин В.Н. Саморегуляция продуктивного мышления и проблема бессознательного в психологии / В.Н. Пушкин, Г.В. Шавырина // Бессознательное.

Природа, функции, методы исследования. Т. 1 / Под ред. А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. — Тбилиси: Мецниереба, 1978. — С. 770-775.

10. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе. — СПб.: Питер, 2001. — 416 с.

11. Хомуленко Т.Б. Потенциал теории установки для исследований в психосоматике и психологии здоровья / Т.Б. Хомуленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2011. — № 981. — С. 218-221.

12. Чхартишвили Ш.Н. К вопросу об онтологической природе бессознательного / Ш.А. Чхартишвили // Бессознательное: Природа, функции, методы исследования. Т. 1. — Тбилиси: Мецниереба, 1978. — С. 95 - 110.

13. Шихирев П.Н. Современная социальная психология / П.Н. Шихирев. — М.: Ин-т психологии РАН, 1999. — 448 с. — (Библиотека социальной психологии)

14. Штальберг Д. Установки: структура, измерение, функции / Д. Штальберг, Д. Фрей // Перспективы социальной психологии: Пер с англ. — М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. — С. 229-264.

15. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press—with Gabriel Almond. / G. Almond, S. Verba. — Little, Brown, Boston, 1980. — 379 p.

16. Kuhl J. Motivation und Persönlichkeit: interaktion psychischer systeme / J. Kuhl. — Göttingen: Hogrefe. 2001. — 1221 s.

17. Martens J.-U. Verhalten und Einstellungen ändern / J.-U. Martens. — Hardcover — January 1, 1998 — S. 123-136.

Надійшла до редколегії 11.03.2016